

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI DAXİLİ İŞLƏR NAZİRLİYİ

P O L İ S A K A D E M İ Y A S I

KAFEDRA: “DİO-NUN İNZİBATI FƏALİYYƏTİ”.

FƏNN: “KRİMİNOLOGİYA ”

FAKÜLTƏ : ƏYANI

M Ü H A Z İ R Ə

MÖVZU № 4.“Cinayətkarın şəxsiyyəti və fərdi
kriminal davranışı”.

Tərtib etdi: “DİO-nun inzibati fəaliyyəti”
kafedranın baş müəllimi,
polis polkovnik-leytenantı

Vüqar Mansurov

B A K I 2021

MÖVZU № 4 “ Cinayətkarın şəxsiyyəti və fərdi kriminal davranışı”.

P L A N:

GİRİŞ

1. Cinayətkarın şəxsiyyəti və strukturu.
2. Cinayətkarın şəxsiyyətinin təsnifatı və tipologiyası.
3. Fərdi kriminal davranışın mexanizmi.

NƏTİCƏ

Ə D Ə B İ Y Y A T:

1. Azərbaycan Respublikası DİN-in 22.01.2020-ci il tarixli KQ-1 nömrəli Kollegiya qərarı: “2019-cu ildə cinayətkarlığa qarşı mübarizə və ictimai təhlükəsizliyin təmin edilməsi üzrə respublika daxili işlər orqanlarının fəaliyyətinin nəticələri və qarşıda duran vəzifələr haqqında”
2. N.Əliyev, V.Mansurov.Kriminologiya. Dərs vəsaiti. Bakı, 2016.
3. N.Əliyev, V.Mansurov.Kriminologiya. Dərs vəsaiti (Sual və cavablarda). Bakı, 2015.
4. N.Əliyev, V.Mansurov.Kriminologiya. Dərs vəsaiti (Sxemlərdə). Bakı, 2017.
5. Səməndərov F.Y. Kriminologiya. Dərs vəsaiti, Bakı, 2012.
6. Rəhimov İ.M. “Cinayət və cəzanın fəlsəfəsi” Bakı, 2014-, 320 səh.
7. Qurbanov H., Mansurov V. Cinayətkarın şəxsiyyətinin kriminoloji tədqiqinin bəzi aspektləri // Azərbaycan polsinin tarixi və inkişaf perspektivləri. Beynəlxalq elmi-praktik konfrans materialları, Bakı – 2018, səh. 15-19
8. Poznişev S.V. Kriminal psixologiya: Cinayətkar tiplər. Davranış subyekti kimi şəxsiyyətin, o cümlədən cunayətkarın şəxsiyyətinin psixoloji tədqiqi haqqında /Azərbaycan dilinə çevirən h.ü.f.d. Elsevər Muradov. “ALMIU” nəşriyyatı. Bakı, 2012. 388 s.
9. Хьелл Л., Зиглер Д. «Теории личности» 3-е изд. - СПб.: Питер, 2007. - Стр.607.
10. Г.В. Горшенков, Е.А. Костыр, О.В.Лукичев «Криминология и профилактика преступлений». Санкт-Петербург, 2001. Учебник. 432 с.
11. В.В. Романов. Юридическая психология. Учебник. 4-е изд., пере раб. и доп. М., 2010. стр. 525.
12. В.Н. Волков. Юридическая психология. Учебник для вузов. М., Закон и право. 2002. стр. 384
13. Флоря Е.К. «Личность преступника: Криминологическое и уголовно-правовое исследование: Автореферат дис. кан. юр. наук. М., 2003 .
14. А.Б.Сахаров «О личности преступника и причинах преступности в СССР» Москва-1961. 280 с.
15. Н.С.Лейкина «Личность преступника и уголовная ответственность». Издательство Ленинградского Университета, 1968. 130 с.

16. Кудрявцев В.Н., Минковский Г.М., Сахаров А.Б, «Личность преступника» Москва, 1975 г. стр. 272
17. Кургузкина Е.Б. Теория личности преступника и проблемы индивидуальной профилактики преступлений. Дис.. д-ра юрид. наук: 12.00.08. – М.: РГБ, 2005 (Из фондов Российской Государственной библиотеки).
18. В.В. Лунеев. Криминология – М.: Издательство Юрайт, 2013 . – 686 с.
19. Курт Бартол. Психология криминального поведения. Санкт – Петербург, 2004.-352с.
20. Ə.Piriyev. Kriminologiya. Dərslik. Bakı,1999.
21. Ə.Piriyev. “Kriminologiya”. Dərslik. Bakı,1999.
22. M.R.Kazımov, Y.S.Abdullayev. “Cinayətkarlığın coğrafiyası”. Azərbaycan Elmi-Tədqiqat məhkəmə Ekspertizası, Kriminalistika və Kriminologiya Problemləri İnstitutu. Bakı, 1996.
23. К.Е.İqoşev. Типология личности преступника и мотивация преступного поведения. Qorki, 1974. Dərs vəsaiti.

G İ R İ Ş

Kriminoloji tədqiqatların əsas obyektlərindən biri cinayətkarın şəxsiyyətidir. Məhz şəxsiyyət insan davranışının dərk olunmasının əsas vasitələrindən biridir.

Şəxsiyyət termini latın mənşəli “persona” sözündən yaranmışdır . İlk əvvəl bu söz qədim yunan tamaşalarında aktyorlar tərəfindən üzlərinə taxılan maska anlayışını verirdi. Bu maskalar traqik və ya komik obrazı ifadə edirdi. Qeyd olunan hal insanların hər birinin özünəxas sosial simasının olmasını göstərir.

Ə.Bayramov və Ə.Əlizadə fərd və şəxsiyyət anlayışlarının müqayisəsini apararaq qeyd edirlər ki, dünyaya fərd kimi gələn insan fəaliyyətə, özünü dərk etməyə qadir olandan sonra şüurlu şəxsiyyətə çevrilir (3, s.238). Yəni, şəxsiyyətin məzmunu insanın fiziki xüsusiyyətləri ilə yox, sosial keyfiyyətləri ilə bağlıdır. Psixoloqların əksəriyyətinin fikrincə, şəxsiyyətin əsas göstəricisi, onun təşəkkülünün başlanğıcı insanın öz “mən”ini “qeyri mən”dən seçməsidir.

İnsanların rastlaşdığı və daim öyrənməyə çalışdıqları mürəkkəb problemlərdən sayılan onun öz təbiəti daha çox tədqiq edilmiş və daha çox cavabsız suallarla əhatələnmiş məsələlərdən sayılır. Bu səbəbdən şəxsiyyətin anlayışı və məzmunu haqqında fikirlər də kifayət qədər fərqli cəhətləri ilə seçilir.

Ə.Bayramov və B.Əlizadə şəxsiyyətin mürəkkəb fenomen olduğunu diqqət önünə çəkərək, aşağıdakı xüsusiyyətlərini göstərirlər (4, s.110-111):

1. İctimai fəallıq: şəxsiyyət öz fəaliyyət dairəsini ardıcıl surətdə genişləndirir, nəinki öz həyat yolunu müəyyən edir, həm də həyat şəraitini dəyişdirir, ən mürəkkəb həyati situasiyalarda öz daxili inamına və həyat mövqeyinə görə hərəkət edir.

2. Motivlərin davamlı sistemi: motivlərin maraqlar, əqidə və s. üstünlük təşkil edən sistemi formalaşır və onlar şəxsiyyətin istiqamətini müəyyən edirlər.

3. Şəxsi məna: şəxsiyyətin tələbatına və s. uyğun gələn obyektlər onun üçün şəxsi məna kəsb edir. Bu cəhət birinci növbədə şəxsiyyətin sosial yönəlişləri və həyat mövqeyində, emosiya və hislərində, maraq və meyllərində özünün aydın ifadəsini tapır.

4. Münasibətlər: insanın digər şəxslərlə ünsiyyəti, həmçinin özünə münasibəti onun şəxsiyyətini xarakterizə edir. Şəxsiyyətin mənlilik şüuru da nəticə etibarlı ilə onun münasibətləri ilə müəyyən olunur.

SUAL I. 1. Cinayətkarın şəxsiyyəti və strukturu..

Cinayətkarın şəxsiyyəti kriminologiyada başlıca problemlərdən biri sayılır. Cinayətkar davranışın törədilməsində əsas səbəblərdən müəyyən qismini subyektiv determinantlar tutur.

Hər insan bir tərəfdən bioloji, digər tərəfdən isə sosial varlıqdır. Onu bioloji varlıq kimi səciyyələndirən xüsusiyyətlər fərd termini, sosial varlıq kimi səciyyələndirən xüsusiyyətlər şəxsiyyət termini ilə ifadə olunur.

Şəxsiyyət insanın sosial keyfiyyətinin təhzür formasıdır. Bu keyfiyyətlər insanda anadan olduğu andan yox, ictimai münasibətlərin axarında yaranır. İnsanın şəxsiyyəti bir növ ictimai münasibətlər prosesində sosiallaşmanın məhsulu sayılır.¹ O, cəmiyyətdə digər insanlarla ünsiyyətdə olaraq yaşayır və şəxsiyyət kimi formalaşaraq inkişaf edir. Beləliklə insanın şəxsiyyəti dedikdə, onun sosial mühitlə əlaqəsini və qarşılıqlı təsirini özündə əks etdirən sosial psixoloji xüsusiyyətlərin cəmi başa düşülür.

Cinayətkarın şəxsiyyəti də insanın sosial məzmunu ilə bağlıdır. Cinayətkarın şəxsiyyətinə təsir etməklə biz cinayətkarlığa dağıdıcı təsir göstərmiş oluruq.

Kriminoloq alimlərin cinayətkarın şəxsiyyətinin anlayışına dair fikirləri müxtəlifdir. Onlardan bəziləri hesab edirlər ki, cinayətkarın şəxsiyyəti dedikdə insanın cinayət törətməsinə şərait yaradan kriminoloji xüsusiyyətlərinin cəmi kimi müəyyən qism alimlərin fikrincə isə cinaytkarın şəxsiyyəti dedikdə cinayət törətmiş, ictimai maraqlara mənfi münasibət bəsləyən, ictimai təhlükəli yol seçən insan başa düşülür.²

Karl Rodjers şəxsiyyəti bizim həyəcanlarımızın özəyi hesab edərək, onun mütəşəkkil, uzunmüddətli məzmunu malik olduğunu, Qordon Olport isə şəxsiyyətin daxili məzmunununun xarici aləmlə qarşılıqlı əlaqədə və dəyişkən xarakterdə olduğunu bildirirdi. Erik Eriksona görə fərd həyatı boyu bir neçə

¹ Г.В. Горшенков, Е.А.Костыр, О.В. Лукичев. Криминология профилактика преступлений. Санкт-Петербург, 2001. Учебник. стр. 5-8.

² С.М.Иншаков. Криминология. Москва, 2002. Учебник. стр. 15-16.

psixososial krizislərdən keçir və onun şəxsiyyəti krizislərin nəticələrinin funksiyası kimi formalaşır. Corc Kelli isə şəxsiyyəti hər bir insana mənsub olan və həyat təcrübəsini dərk etmə bacarığı kimi təsvir edirdi. Albert Bandura şəxsiyyəti fərd, davranış və mühitin qarşılıqlı əlaqəsi kimi tədqiq edirdi.

Şəxsiyyətin tədqiqi ilə bağlı müxtəlif modellər mövcud olsa da, onun səciyyəvi xüsusiyyətlərinin təsnifatında müəyyən qədər oxşarlıqlar vardır. Əksər mütəxəssislər şəxsiyyətin mahiyyətinin ictimai münasibətlərin məcmusu ilə bağlı olduğunu, həmçinin ictimai proseslərin təsiri nəticəsində dəyişməsi fikrini dolayısı və ya bilavasitə olaraq vurğulayırlar.

V.N.Volkov dünyada bir-birini təkrarlayan şəxsiyyətin olmadığını vurğulayaraq hesab edirdi ki, şəxsiyyət dedikdə aşağıdakılar başa düşülməlidir :

1. Sosial münasibətlərin və düşünülmüş fəaliyyətin subyekti.
2. Onu xarakterizə edən sosial əhəmiyyətli bioloji xüsusiyyətlərin dayanıqlı sistemi.
3. Psixikanın həyat prosesində əldə edilmiş imkan və xüsusiyyətlərinin daşıyıcısı.

Şəxsiyyət haqqında elmi-nəzəri müddəaların zənginliyi bu sahədə müxtəlif nəzəriyyələrin və istiqamətlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Ziqmund Freydin psixodinamik nəzəriyyəsi, Alfred Adlerin fərdi nəzəriyyəsi, Qustav Yunqun analitik nəzəriyyəsi, Erik Eriksonun psixososial nəzəriyyəsi, Erix Fromun humanistik nəzəriyyəsi, Karen Xorninin sosial-mədəni nəzəriyyəsi, Qordon Olportun dispozişional nəzəriyyəsi, Hans Ayzenkin şəxsiyyətlərin tipləri nəzəriyyəsi, Albert Bandura və Culian Rotterin sosial-koqnitiv nəzəriyyəsi, Corc Kellinin koqnitiv nəzəriyyəsi, Abraham Maslounun humanistik nəzəriyyəsi, Karl Rodcersin fenomenal nəzəriyyəsi şəxsiyyətin öyrənilməsinin daha çox tanınmış istiqamətlərindən sayılır.

Aparılmış tədqiqatların mərkəzində insanın şəxsiyyəti olduğundan bu haqda təlimlər maraq mərkəzində olmuş, problemlə məsələlərin əhatə dairəsi ilə seçilmişdir. Şəxsiyyətin məzmununun tədqiqi nə qədər diqqəti cəlb etsə də,

insan davranışının yaranmasına təsir edən halların öyrənilməsi bir o qədər əhəmiyyətinə görə seçilir. Çünki, məhz şəxsiyyət insanın sosial siması olmaqla onun davranışını istiqamətləndirir. Şəxsin davranışına təsir edən və onu müəyyən mənada istiqamətləndirən halları iki qrupa bölməklə təsnifatını vermək olar: daxili və xarici.

Daxili hallar dedikdə insanın fərdiliyini və özünəməxsusluğunu bildirən psixoloji keyfiyyətlər başa düşülür. Lakin insanın daxilində formalaşan psixoloji hallar ətraf mühitin təsiri nəticəsində yaranaraq şəxsiyyətin strukturunda sabit hala çevrilir. Xarici mühit, sosial təcrübə insanın daxili aləmindən, psixikasından, düşüncəsindən keçərək davranışı istiqamətləndirir.

Şəxsiyyətin tədqiqinə həsr edilmiş digər araşdırmanın tərəfdarları hesab edirlər ki, şəxsiyyət – onu təşkil edən üç cəhətin məcmusudur: biogenetik qabiliyyət (imkan), sosial amillərin təsiri (mühit, şərait, normalar, tənzimedicilər) və onun psixo-sosial nüvəsi – “məni” (7, s.283). Bu əsasda şəxsiyyətin psixi xarakteri, fəaliyyət istiqaməti, tələbat və mənafeyi, əqidə və dünyagörüşü formalaşır, inkişaf edir. Onlar da həmçinin şəxsiyyətin sosial hissələrinin – şəxsi ləyaqət, borc, vicdan, mənəvi-estetik prinsiplər və s. formalaşması üçün zəmin yaradır. Bütün bu psixo-sosial proseslər isə şəxsiyyətin mənlilik şüuru və dünyagörüşünü tənzimləyir və istiqamətləndirir.

Fikrimizcə cinayətkarın şəxsiyyəti – cinayət törətmiş şəxsi xarakterizə edən və onun cinayətkar davranışına təsir göstərən sosial psixoloji, psixofizioloji, sosial-demoqrafik, cinayət-hüquqi əlamətlərin, xüsusiyyətlərin, əlaqə və münasibətlərin cəmidir.

Cinayətkarın şəxsiyyəti kriminoloji nöqtəyi nəzərdən onu xarakterizə edən xüsusiyyətlərin cəmindən ibarət struktura malikdir. Cinayətkarın şəxsiyyətinin strukturuna aşağıdakı əlamətlər aiddir:

1. Sosial-demoqrafik əlamətlər:

- cinsi;
- yaşı;
- təhsili;

- sənəti və məşğuliyyət növü;
- ailə vəziyyəti;
- maddi təminat;
- şəhər və ya kənd sakini.

2. Cinayət-hüquqi əlamətlər:

- cinayətkar qəsdin istiqaməti;
- cinayətkar davranışının motivi;
- cinayətdə sırası və ya təşkilatçı rolu;
- cinayətkar davranışının fərdi və qrup xarakteri;
- cinayətkar davranışın ilkin və ya residiv xarakteri.

3. Sosial rolu və statusu:

- ictimai-siyasi sahədə;
- ümummülki münasibətlər sahəsində;
- istehsal sahəsində;
- ailə-məişət sahəsində.

4. Ruhi xassə və xüsusiyyətlər:

- əqli inkişafın səviyyəsi və intellekti;
- qabiliyyəti, vərdiş və bacarığı;
- emosional xüsusiyyətləri;
- iradə və keyfiyyətləri.

5. Mənəvi xassə və xüsusiyyətlər:

- maraq və tələbatları;
- qiymətləndirmə istiqamətləri və həyati gözləmələr;
- müxtəlif sosial və mənəvi dəyərlərə münasibəti;
- vərdişləri və meylləri.

Şəxsin cinayət törətməsinə təkan verən xüsusiyyətləri müəyyən dövr ərzində yaranır və onun “krminogen” şəxsiyyət kimi formalaşmaasına səbəb olur. Kriminogenlik cinayət törətməyə meyli ilə seçilən şəxsin

xarakteristikasını əks etdirir. O, insanda anadangəlmə olaraq mövcud olmur, onun fərdi xüsusiyyətlərinin neqativ mikromühitlə təsiri prosesində yaranır.¹

Hər hansı cinayətin baş verməsi ehtimalının təhlili insanda yaranmış neqativ və pozitiv istiqamətlərin müqayisəsinə əsaslanır. Belə müqayisənin keyfiyyət göstəricisi isə cinayətkar şəxsiyyətin kriminogenliyidir. Bu səbəbdən də cinayət şəxsiyyətin kriminogenliyinin obyektiv və real göstəricisi sayılır. Lakin kriminogenlik cinayətin törədilməsi ilə başlanıb onunla bərabər yox olmur.

Kriminogen şəxsiyyət yalnız bir nəticə kimi deyil, həmçinin onun formalaşması prosesi də nəzərdən keçirilməlidir. Kriminogen şəxsiyyətin formalaşması cinayətin törədilməsi anından çox əvvəl başlayır və sonu cinayət törədildikdən sonra da davam edə bilər.

Kriminogen şəxsiyyətin formalaşması və inkişaf mərhələləri aşağıdakı kimidir.²

I mərhələ: Uşaqlıq dövründə, ailədə şəxsə ictimai maraqlara, sosial qadağalara laqeyd münasibətin yaranması; ictimai davranış qaydalarından asılı olmayan həyat tərzinin keçirilməsinə üstünlük verilməsi.

II mərhələ: Qeyri-əxlaqi hərəkətlərin və cinayət məsuliyyətinə səbəb olmayan hüquqpozumaların törədilməsi.

III mərhələ: Cinayətin törədilməsi ilə artıq kriminogen şəxsiyyət formalaşır. Cinayətin törədilməsi qanunauyğun faktdır və şəxsin kriminallaşmasının səciyyəvi xüsusiyyəti hesab edilir.

IV mərhələ: Bu mərhələ şəxsin cinayət məsuliyyətinə cəlb edildiyi andan başlanır. Cinayət törətmiş şəxs 2 seçim qarşısında qalır. Onun şəxsiyyəti gələcəkdə də kriminallaşmağa davam edə bilər, ya da ki, həmin şəxs islah olunaraq pozitiv həyat tərzini seçir və şəxsiyyətin kriminogenliyi yox olur. Əgər şəxs islah olunduqdan sonra yenidən cinayət törədirsə, onda onun şəxsiyyəti yenidən kriminallaşmağa başlayır.

¹ В.Н.Бурлаков, Н.М.Кропачев. Криминология. Санкт-Петербург, 2002. Учебник. стр.69.

² Г.В. Горшенков, Е.А.Костыр, О.В.Лукичев. Криминология и профилактика преступлений. Санкт-Петербург, 2002. Учебник. стр.61.

Son elmi tədqiqatlardan sonra kriminoloq alimlər sübut etmişlər ki, şəxsin cinayətkar davranışına təkan verən əsas faktorlardan biri də psixi və ya fiziki anormallıqlardır (S.V.Borodin, N.D.Qomonov, V.P. Yemelyanov, A.P.Zakalyuk). Müəyyən edilmişdir ki, bioloji faktorlar (psixi və fiziki anormallıqlar) şəxsin kriminallaşmasını istiqamətləndirə və hətta stimullaşdırı bilər.

Psixi və fiziki anormallıqlara aşağıdakılar aiddir.¹

- alkoqolizm;
- psixopatiya (ruhi fəaliyyətin pozulması, ruhi xəstəlik);
- mərkəzi sinir sistemində xəsarətlər;
- narkomaniya;
- şizofreniya (dayanıqlı remissiya və eplepsiya mərhələsində) və s.

Psixi və fiziki anormallıq avtomatik olaraq cinayətin törədilməsinə səbəb olmur. Qeyd etmək lazımdır ki, cinayətkar davranışa yalnız bir psixi və ya fiziki pozuntu halı təsir etmir, bir neçə hal kompleks təşkil edərək psixoloji sindrom halını alır.

Ayrı-ayrı cinayətlərin törədilməsi ilə psixoloji və ya fiziki anormallıqlar arasında dayanıqlı qarşılıqlı əlaqələr mövcuddur. Aparılmış tədqiqatlar zamanı müəyyən edilmişdir ki, şəxsdə olan anormallıqlar ağır zorakı cinayətlərin törədilməsi səbəb olur.

Sıra nömrəsi	Cinayət törətmiş şəxsdə olan psixi anormal halın adı	Törədilmiş cinayətin növü	QEYD
1.	Alkoqolizm	quldurluq, soyğunçuluq, xuliqanlıq.	
2.	psixopatiya, mərkəzi sinir sistemində xəsarətlər	qəsdən adamöldür-mə, zorlama, quldur-luq, soyğunçuluq.	
3.	şizofreniya	qəsdən adamöldür-mə, xuliqanlıq.	
4.	narkomaniya	qəsdən adamöldür-mə, xuliqanlıq, oğur-luq.	

¹ В.Н.Бурлаков, Н.М.Кропачев. Криминология. Санкт-Петербург, 2002. Учебник. стр. 72-73.

SUAL 2. Cinayətkarın şəxsiyyətinin təsnifatı və tipologiyası.

Cinayət törətmiş şəxslər psixoloji, sosial demoqrafik, cinayət hüquqi, sosial rolu və statusu ilə bağlı əlamətlərinə görə bir-birindən fərqlənirlər. Eyni zamanda bu əlamətlərə əsasən onlar arasında oxşarlıq vardır və bu cəhət onları müəyyən sabit qruplarda birləşdirir. Qeyd edilən əlamətlər cinayət törətmiş şəxslərin təsnifatının və tipologiyasının əsasını təşkil edir.

Təsnifləşdirmə zamanı cinayətkarlar vahid, fərdi əlamətlərinə görə qruplara bölünür, tipologiyada isə bu qruplara xas olan xüsusiyyətlərin cəmi ümumiləşdirilir.

Təsnifat cinayətkarlığın öyrənilməsi metodlarından biridir. Onun köməyi ilə cinayətkarlığın inkişafının özünəxas cəhətləri, struktur və dinamikası, xəbərdar olunması tədbirləri, səbəb və şəraiti müəyyən edilir.

Hüquqi statistikada cinayət törətmiş şəxslərin aşağıdakı qaydada təsnifatına rast gəlmək olar:

- 1) cinsinə görə: kişi, qadın;
- 2) yaşına görə: 14-15; 16-17; 18-24; 25-29; 30-40 yaş;
- 3) təhsilinə görə: ali və orta xüsusi təhsilli; orta (tamam və natamam) təhsilli;
- 4) cinayət törədilən vaxt peşəsinə görə: fəhlə; qulluqçu; kənd təsərrüfatı işçiləri; sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanlar; maliyyə-kredit və ya bank sisteminin işçiləri; dövlət idarəçiliyi sisteminin işçiləri və s.
- 5) yaşayış yerinə görə: şəhər və ya kənd əhalisi; daimi sakin; miqrant və s;
- 6) vətəndaşlığına görə: ölkə vətəndaşı; xarici ölkə vətəndaşı; MDB-yə daxil olan ölkələrin vətəndaşı; vətəndaşlığı olmayan şəxslər;
- 7) cinayətkar fəaliyyətin intensivliyinin görə: ilk dəfə; təkrar; residiv;
- 8) cinayətkar fəaliyyətin xarakterinə görə: qrup halında, əvvəlcədən əlbir olan bir qrup şəxs; mütəşəkkil dəstə, cinayətkar birlik;
- 9) cinayət törədən anda şəxsin vəziyyətinə görə: sərxoş vəziyyətdə.

Tipologiya isə təsnifata nisbətən daha dərin elmi dərkətmə tələb edir.

O, tədqiq edilən obyektin oxşar və fərqli cəhətlərinin müəyyən edilməsinə əsaslanır və onların düzülüşünü əks etdirərək qanunauyğunluqlarını öyrənir.

Cinayət törətmiş şəxslərin tipləri kriminoloji tədqiqatlar zamanı aşağıdakı xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla tədqiq edilir:

- 1) cinayətin törədilməsinə səbəb olan davranışın xarakteri;
- 2) mikromühitin xarakteri;
- 3) cinayət törətməmişdən əvvəl şəxsin davranışının cinayət törətdikdən sonrakı davranışı ilə əlaqəsi.

Cinayət törətmiş şəxslərin aşağıdakı tipləri vardır:

1. Təsadüfi (ehtiyatsız) tip: - cinayəti ehtiyatsızlıqdan törədən şəxslər.
2. Şəraitin təsiri altında cinayət törədən (situativ) tip:- xarici mühitin qeyri qənaətbəxş təsiri altında cinayət törədən şəxslər.
3. Qəddar tip: - əvvəllər dəfələrlə cinayət törətmiş, lakin onlara görə heç bir cinayət-hüquqi təsirə məruz qalmamış şəxs.
4. Xüsusilə qəddar tip: - cinayət hüquqi təsirə məruz qalmağına baxmayaraq yenidən cinayət törətmiş şəxs. Lakin qeyd edilən tipə aid olan şəxslərdə kriminal yönümdə ixtisaslaşma mövcud deyildir.
5. Peşəkar tip: - bu tipə aid olan şəxslər kriminal yönümdə ixtisaslaşır və maddi durumlarının mənbəyi cinayətkar fəaliyyətdir.

Kriminoloji ədəbiyyatlarda cinayətkarın şəxsiyyətinin tipologiyasının digər bir bölgüsü də vardır.¹ Qeyd edəcəyimiz bu tiplərdə əsas meyar cinayətkarın şəxsiyyətinin sosial yönəlişidir (neqativ və ya pozitiv).

1. **Professional tip:** Bu cinayətkarın şəxsiyyətinin ən təhlükəli tipidir. Şəxsiyyət tamamilə neqativ yönümdə formalaşmışdır. Əxlaqi və mənəvi dəyərlərə tamamilə etinasız münasibəti ilə seçilir. Bu tip təkrar cinayətlərin törədilməsinə yönümlüdür və öz təşəbbüsü ilə cinayətin törədilməsi üçün səbəb ola biləcək şəraitin yaradılmasında aktiv səy göstərir. Qeyd etdi-yimiz tipə professional cinayətkarları misal göstərmək olar.

2. **Adi tip:** Cinayətkarın şəxsiyyətinin bu tipinə aid olan xüsusiyyətlər

¹ В.Н.Бурлаков, Н.М.Кропачев. Криминология. Санкт-Петербург, 2002. Дərslik. səh. 80-81.

aşağıdakılardır:

- şəxsiyyətin sosial yönəlişinin neqativ komponentləri zəif inkişaf etmişdir;

- şəxsiyyətin sosial-psixoloji xüsusiyyətləri qeyri-sabit və ziddiyyətlidir;

- hüquqi düşüncə səviyyəsinin aşağı olması, mənəvi dəyərlərə uyğun və ya zidd olan hərəkətlər arasında dəqiq sərhəddin müəyyən edilməməsidir.

3. Qeyri-sabit (dəyişkən) tip:

- şəxsiyyətinin sosial yönəlişində sabit və ya əhəmiyyətli dəyişmələr yoxdur, pozitiv və neqativ komponentlər demək olar ki, bərabərdirlər. Lakin onların inkişaf tendensiyaları ziddiyyətlidir və bu cəhət də kriminogenliyin azalmasına və artmasına səbəb olur. Cinayətə qədər müxtəlif hüquqpozmaların və ya qeyri əxlaqi hərəkətlərin törədilməsi ehtimal edilir.

4. Ehtiyatsız (səhlənkər) tip:

- şəxsiyyətin sosial yönəlişinin pozitiv komponentləri, neqativ komponentlərə nisbətən çoxluq təşkil edirlər. Cəmiyyətdə mövcud olan sosial normalara yüngül fikirliliklə yanaşır. Bu tipə xas olan şəxslər adətən az ağır cinayətləri törədir.

5. Təsadüfi tip:

- şəxsiyyətin sosial yönəlişinin yalnız pozitiv komponentləri inkişaf etmişdir;

- cinayəti yalnız dözümsüz həyat tərzinin təsiri nəticəsində törədir;

- bu tip əksər halda ictimai təhlükəli əməli təqsirkarın hüquqazidd hərəkəti nəticəsində yaranmış güclü ruhi həyacan vəziyyətində, ya da ki zəruri müdafiə həddini aşmaqla törədir.

A.İ.Dolqova isə kriminogen şəxsiyyətin cinayətin törədilməsi şəraitinin faktorları ilə qarşılıqlı əlaqəsinin xarakterindən irəli gələrək cinayətkarın şəxsiyyətinin aşağıdakı tiplərini gös-tərmişdir:¹

1. kriminogen tip;

2. təsadüfi tip.

¹ А.И.Долгова. Криминология. Москва, 1997. Дərslik. səh. 303-305.

Kriminogen tip özü də aşağıdakı alt tiplərə bölünür:

a) ardıcıl-kriminogen tip: - şəxsiyyəti əxlaq və hüquq normalarının müntəzəm pozulduğu mikromühitdə formalaşır. Cinayət adi davranışdan yaranır. Cinayətin törədilmə vəziyyəti belə şəxslər tərəfindən fəallıqla yaradılır;

b) situativ-kriminogen tip: - Şəxsiyyəti ziddiyyətli mikromühitdə formalaşır. Cinayət əsasən sosial-iqtisadi, mənəvi xüsusiyyətlərin təsiri nəticəsində törədilir. Cinayətə belə şəxsiyyəti onun mikromühiti və əvvəlki həyat tərzi gətirir;

c) situasiyalı tip: - bu tipə aid olan şəxslərin şüur və davranışlarında onun mikromühitinin qeyri-əxlaqi elementləri olsa da, onlar özlərini az biruzə verir. Cinayəti öz günahı səbəbindən baş verməyən və ya tanış olmayan vəziyyətin həlledici təsiri altında törədirlər.

Eyni zamanda belə şəxsiyyətlər özünün və başqasının hüquqazidd hərəkətlərinə bəraət qazandıрмаğa çalışırlar.

SUAL 3. Fərdi kriminal davranışın mexanizmi.

Cinayət insanın hər hansı digər əməli kimi şəxsiyyətin fərdi xüsusiyyətlərinin obyektiv şəraitlə qarşılıqlı təsirinin nəticəsidir. Fərdi kriminal davranış mexanizminin öyrənilməsi cinayətkarın şəxsiyyəti haqqında təlimlərin (konsepsiyaların) əsas və ayrılmaz hissələrindən biridir.

Şəxsin kriminal davranışının məzmununu təşkil edən kriminogen keyfiyyətlər ani yaranmayaraq mərhələli xarakter daşıyır. Əlverişsiz həyat tərzinin təsiri nəticəsində şəxsdə neqativ təsəvvürlər, baxışlar yaranır, daha sonra uzunmüddətli neqativ təsirin nəticəsində bu keyfiyyətlər davamlı və sabit hal alır, cinayətkar davranışın motivini formalaşdıran faktorların yaranmasının əsasını təşkil edir. Kriminal davranış mexanizminin yaranması mərhələləri cinayətkarların ayrı-ayrı tiplərində müxtəlif olur. Şəxsin cinayət törətməsi onda olan kriminogen keyfiyyətlərin çox və ya az olmasından asılıdır.

1. Sosial həyatın müxtəlif təzahürləri aşağıdakı hallarda cinayətin səbəbi ola bilərlər:

- kriminogen keyfiyyətlərin formalaşmasının səbəbi olduqda;
- kriminogen keyfiyyətlərin sabit hala keçməsinin əsas faktoru olduqda;
- hüquqauyğun davranışa mane ola biləcək haldırlarsa;
- cinayətkar davranışı mümkün edə biləcək şərtə çevrildikdə;
- cinayətin qarşısını alma sisteminin effektivliyinə maneə yaratdıqda;

2. Cinayətkar davranışın formalaşması zamanı şəxsiyyətin və obyektiv faktorların (həyat tərz, şəxsiyyətin mənəvi formalaşması şəraiti) qarşılıqlı təsirinin aşağıdakı variantları mövcuddur:

- şəxsiyyət əlverişsiz şəraitdən tamamilə asılı vəziyyətə düşür;
- cinayətin törədilməsində şəxsiyyətin və obyektiv faktorların rolu bərabərdir;

- şəxsiyyət cinayətkar davranışın formalaşmasında obyektiv faktorlardan asılı deyil və cinayətin törədilməsində əsas rolda çıxış edir. Yəni özü cinayətkar davranışı şərtləndirən şəraiti yaradır.

Fərdi kriminal davranış mexanizmində cinayətə hazırlıq mühüm yer tutur və aşağıdakı növləri vardır:

- məcburi: maddi ehtiyacın təsiri nəticəsində cinayətə hazırlıq;
- situativ: şəxsin etdiyi əmələ görə cəzasız qalması ilə əlaqədar yeni cinayətə hazırlığı. Ehtiyacının ödənilməsi üçün o, cinayət yolunu daha əlverişli sayır;
- strateji: kəskin ehtiyacın təsiri nəticəsində yaranmayan hazırlıq.

Cinayətin törədilməsi üçün kriminal hazırlığın universallığına görə aşağıdakı növləri vardır:

- istənilən cinayətə hazırlıq (universal hazırlıq);
- müəyyən növ cinayətlərə hazırlıq (zorakı, tamahla bağlı və s.);
- şəraitdən asılı olaraq yalnız konkret cinayətlərə hazırlıq.

Fərdi kriminal davranışın sosial-psixoloji mexanizmi (motivasiya).

İnsanın digər əməlləri kimi fərdi kriminal davranışın sosial-psixoloji mexanizmi kriminoloji ədəbiyyatlarda motivasiya adı ilə tanınır. Cinayətkar davranışın motivasiyası müəyyən elementlərin cəmindən yaranır və onların təsnifatı aşağıdakı kimidir:¹

- tələbat;
- maraqlar;
- motiv;
- məqsəd.

Hər hansı əməl kimi cinayət də insanın fəaliyyətinin düşünülmüş iradəvi aktıdır. Hər belə akt şəxsin hər hansı tələbatının ödənilməsi ilə bağlıdır. Sosial məzmununa və əhəmiyyətinə görə tələbatların bir neçə növü vardır:

- insanın mövcudluğunu təmin edən həyati vacib tələbatlar (qida, geyim, özünümüdafiə);
- normal sosial tələbatlar (təhsil almaq, ünsiyyət, adi məişət şəraitləri);
- əkssosial tələbatlar. Bu tələbatların ödənilməsi ictimai maraqlara ziddir (sərxoşluq, narkomaniya, seksual əxlaqsızlıq).

¹ А.И.Алексеев. Криминология и профилактика преступлений. Москва, 1989. Дərslik. səh. 119-122.

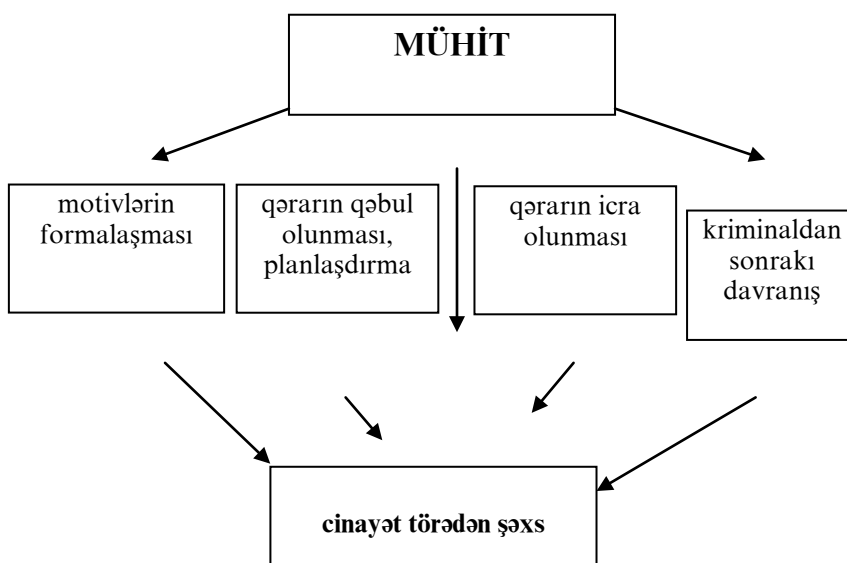
Cinayətlərin əksəriyyətinin törədilməsi tələbatın məzmunu ilə deyil, onun xarakteri, ödənilməsi üsulu ilə bağlıdır.

Şəxs tərəfindən ödənilməsi əhəmiyyət kəsb edən dərk edilmiş və düşünülmüş tələbat artıq marağa çevrilir. Marağ – konkret əməlin və ya müəyyən davranışın subyektiv səbəbidir. Fərdi maraqlarla ictimai maraqların üst-üstə düşməməsi cinayətin törədilməsinə səbəb ola biləcək konfliktli vəziyyət yaradır.

Beləliklə, fərdi kriminal davranışın bilavasitə psixoloji səbəblərindən biri şəxsin ictimai maraqların ziddinə olaraq tələbatın ödənilməsinə can atmasıdır.

Konkret cinayətin törədilməsinin psixoloji mexanizmini təşkil edən elementlər isə motiv və məqsəddir. Motiv və məqsəd cinayətkar qəsdini formalaşdırır və icraya yönəldir. Bu səbəbdən cinayətin motiv və məqsədi cinayət törədilənə qədər yaranır. Cinayətlərin siyasi, tamahla bağlı, zorakı-eroistik və s. motivləri vardır.

Şəxsin kriminal davranışının hər bir mərhələsi cinayət törədən şəxsin və ətraf mühitin qarşılıqlı təsirinin nəticəsidir. Cinayətkar davranışın mexanizminin sxemi aşağıdakı kimidir¹:



N Ə T İ C Ə

Cinayət törədənin şəxsiyyəti kriminoloji tədqiqatların əsas obyekt olduğu səbəbindən, həmçinin cinayətlərin səbəblərinin məzmunun dərk olunması əsas vasitələrindən biri kimi anlayışının verilməsi zəruridir. Aparılan araşdırmalara yekun vurub cinayət törədənin şəxsiyyətinə aşağıdakı kimi anlayış vermək olar: cinayət törədənin şəxsiyyəti kriminogen mühitin təsiri altında formalaşaraq onun davranışına təsir göstərən sosial və psixofizioloji xüsusiyyətlərin cəmidir. Qeyd olunan anlayış kriminogen mühiti, həmçinin cinayəti törədənin şəxsiyyətinin strukturuna daxil olan sosial və psixofizioloji xüsusiyyətləri özündə ehtiva edir.

Hər hansı sosial və ya psixofizioloji xüsusiyyətin kriminogen mühitin katalizatorları olmadan kriminal davranışın törədilməsini şərtləndirən amil kimi çıxış etməsi mübahisəlidir. Bundan başqa yalnız bir kriminogen xüsusiyyət (sosial və ya psixofizioloji) cinayət törədənin şəxsiyyətinin bütün məzmunu açıqlaya bilməz. Həm sosial, həmçinin psixofizioloji xüsusiyyətlər vəhdətdə olmaqla bir-birini tamamlayır və insanda kriminal davranışın törədilməsi üçün iradəvi keyfiyyətlər, əminlik və qətiyyət yaradır.

Lakin cinayət törədənin daha fundamental araşdırılması, elmi-nəzəri və təcrübi problemlərinin daha sistemli və uzunmüddətli öyrənilməsi üçün “Kriminoloji personologiya” adlı kriminoloji silsiləyə aid olan fənnin tədrisi artıq günümüzün tələbidir. Artıq kriminologiya elminin daxilində kriminoloji viktimologiya, ailə kriminologiyası, siyasi kriminologiya, iqtisadi kriminologiya və s. istiqamətlərin nəzəri və metodoloji bazası formalaşmaqdadır. Hesab ediri ki, kriminoloji personologiya cinayət törədənin şəxsiyyəti haqqında araşdırmaları bir araya gətirməklə göstərilən istiqamətləri əhatə etməlidir:

- cinayət törədənin şəxsiyyətinin elmi-nəzəri əsaslarının və tədqiqat modellərinin müəyyən edilməsi;

- cinayət törədən şəxsin kriminoloji tədqiqinin ilkin müəddəalarının, prinsip və vəzifələrinin müəyyən edilməsi;
- cinayət törədən şəxsin tipologiyasının verilməsinin vahid yanaşmasının müəyyən edilməsi;
- fərdi kriminal davranış mexanizminin öyrənilməsi və profilaktikasının elmi tədqiqinin təmin edilməsi;
- cinayət törədən şəxsin kriminoloji tədqiqinin metodoloji bazasının formalaşdırılması;
- ayrı-ayrı cinayətlər üzrə (yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən törədilən cinayətlər, mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlər, zorakı cinayətkarlıq və s.) şəxsiyyətin kriminoloji tədqiqinin uyğun konsepsiyasının və məzmununu təşkil edən istiqamətlərin tədqiqi;
- cinayət törədən şəxslərin şəxsiyyətlərinin tədqiqi vasitəsilə kriminoloji proqnozların verilməsi və s.

Cinayətkarın şəxsiyyətinin tədqiqi təkcə kriminologiya elminin inkişafı üçün əhəmiyyət kəsb etmir. Bu problemin həmçinin, təcrübi əhəmiyyəti də vardır. Cinayətlərin üstünün açılması və xəbərdar olunmasında şəxsiyyətlə bağlı faktorlar, çox vaxt həlledici rol oynayır və aşağıdakı istiqamətlərdə tətbiq edilir:

- şəxslərə görə cinayətkarlığın statistik analizində;
- konkret cinayətlərin baş vermə səbəb və şəraitinin öyrənilməsində;
- cəzanın tətbiqi zamanı məhkəmələrin fəaliyyətində;
- əməliyyat-axtarış fəaliyyəti zamanı.